

# Irena Jaros

---

## Przymiotnikowy formant -asy (-asy) jako przykład słowotwórczego archaizmu peryferycznego

---

Prace Językoznawcze 18/4, 51-64

---

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Irena Jaros  
Łódź  
e-mail: irjar@wp.pl

## Przymiotnikowy formant *-asy* (*'asy*) jako przykład słowotwórczego archaizmu peryferycznego

### Adjective formant *-asy* (*'asy*) as an example of a word-formative peripheral archaism

The author presents the range of occurrences of dialectal adjectives with an archaic formant *-asy* (*'asy*) in some ethnic regions of Poland. The research is based on historical language facts and data from other Slavic languages.

**Słowa kluczowe:** językoznawstwo, dialektologia, słowotwórstwo, przymiotnik, archaizm peryferyczny

**Key words:** linguistics, dialectology, word-formation, adjective, peripheral archaism

Wykorzystywanie geografii lingwistycznej do badań historycznojęzykowych, formułowania wniosków na temat chronologii zmian językowych, a także określania kierunków ekspansji danych zjawisk językowych na podstawie ich rozmieszczenia geograficznego w terenie jest znane od czasów Johanna Schmidta, twórcy teorii falowej. Używanie w pracach lingwistycznych terminów *centrum* i *peryferia* wiąże się z terytorialną lokalizacją cech językowych i dotyczy m.in. wskazywania tzw. archaizmów peryferycznych. Badania różnych zjawisk językowych – fonetycznych, morfologicznych i leksykalnych, prowadzone na polskim obszarze językowym, nie tylko potwierdziły tezę o ich istnieniu, ale także udowodniły występowanie licznych innowacji peryferycznych, np. na obszarze Kaszub, Warmii i Mazur, zachodniej Wielkopolski (Popowska-Taborska 1986) oraz Mazowsza (Kowalska 1996).

Obserwacja terenowej repartycji faktów słowotwórczych pozwala formułować wnioski o ich centralnym bądź peryferycznym charakterze, a tym samym o innowacyjnych tendencjach w zakresie słowotwórstwa. Na mapach, znajdujących się w dorobku polskiej dialektologii, atlasów regionalnych (zob. np. AJK; AJPP; AJŚ; Maz; Wkp; Kowalska 1975) i ogólnopolskich

(zob. MAGP, AGP) oraz ilustracjach kartograficznych zamieszczanych w monografiach (np. Pomianowska 1963; Winkler-Leszczczyńska 1964) zostało potwierdzone zdanie Witolda Doroszewskiego, że „słowotwórstwo badane od strony geograficznej może nie tylko dostarczyć danych interesujących i ważnych dla charakterystyki jakiegoś obszaru językowego, ale może oprócz tego przyczyniać się do precyzowania bardzo istotnych zagadnień ogólnojęzykoznawczych dzięki temu, że sytuowanie faktów w czasie uzupełnia możliwie dokładnym sytuowaniem ich w przestrzeni” (Doroszewski 1954: 3). Na polskim obszarze etnicznojęzykowym wskazuje się wiele słowotwórczych archaizmów peryferycznych, do których należą np.: północnokaszubski formant *-iszcz*, tworzący m.in. apelatywne nazwy pól uprawnych (zob. MAGP, mp. 537; AJK, mp. 351–354) wobec *-isko* (MAGP, mp. 537), np. *żytniszcz* – *żytnisko*; deminutywa z formantami *-yszek*, *-yszka*, *-yszko*, np. *kwiatyszek*, *głowyszka*, *słonyszko*, charakteryzujące Wielkopolskę i Kaszuby (Dejna 1994, mp. 73; AJK, mp. 321), w opozycji do analogicznych formacji z suf. *-uszek*, *-eczka*, *-eczko*, występujących w pozostałych dialektach; superlatywny przedrostek *na-*, np. *nalepszy*, *namłodszy*, występujący wyspowo na obszarze dialektów małopolskiego, śląskiego, kaszubskiego, zachodniej Wielkopolski i północnego Mazowsza w opozycji do przedrostka *naj-*, charakterystycznego dla pozostałych obszarów gwarowych (Dejna 1994, mp. 77); zachodniopolskie przymiotniki z formantami *-ity*, *-aty* wobec wschodniopolskich *-isty*, *-asty*, np. *wodnity* – *wodnisty*, *kraciaty* – *kraciasty* (Winkler-Leszczczyńska 1964, mp. 4, 6; MAGP, mp. 505; AJK, mp. 410–412) itp. Dzięki geografii lingwistycznej możliwe było wskazanie centrów szerzących się innowacji, np. mazowieckiego formantu *-ak*, tworzącego nazwy istot niedorosłych w opozycji do małopolskiego *-ę*, np. *kaczak* // *kaczę* (MAGP, mp. 40; Maz, mp. 52; AJK, mp. 377–380, mp. syntetyczna 6; Pomianowska 1963, mp. 17), formalnych deminutywów, np. *dzbanek*, *wędeka* w funkcji neutralnej, szerzących się z centrum polskiego terytorium gwarowego i wypierających formacje bezsufiksalne (*dzban*, *węda*), utrzymujące się na północnych, południowych i wschodnich peryferiach polskiego obszaru etniczno-językowego (Handke, Korytkowska, Majowa i in. 1972: 93) itp.

Do repertuaru słowotwórczych archaizmów należy zaliczyć także przymiotnikowy formant *-asy* (*-asy*), tworzący w polskich gwarach formacje odprzymiotnikowe, najczęściej o znaczeniu niepełnej lub osłabionej cechy określonej w podstawie (Trześniewska 1996: 207), np. *białasy*, *ciężkasy*, *siwasy*, *dzikasy*. Jego pochodzenie wiąże się z prasłowiańskim sufiksem *\*-asъ*<sup>1</sup>, który w poszczególnych językach słowiańskich, zwłaszcza północnej

<sup>1</sup> Zob. Długosz-Kurczabowa 1990.

Słowiańszczyzny, uczestniczył m.in w kreacji ekspresywnych określeń ludzi, formacji atrybutywnych i hipokorystycznych, por. np. formacje dewerbalne: pol. *biegas* ‘ten, co biega, człowiek ruchliwy, biegający szybko; posłaniec, goniec’ (Linde; SW; SGP; Sychta 1967–1976; Cyran 1977: 81); *biegać*, *bojas* ‘ten co się boi’ (Karaś 1965: 90), *jąkas* ‘ten co się jąka’ (Chłudzińska 1972: 170, zob. Cyran 1977: 81), *latas* ‘ten co lata po wsi’ (Bąk 1968: 78, zob. Cyran: 81), czes. dial. *gibas* ‘leń’ (Sławski 1976: 32), pol. ‘człowiek wysoki, szczupły, ale niezgrabny’: *gibać się* ‘giąć się, wyginać, przychyłać się’ (Linde; SW; SGP; Sychta 1967–1976), desubstantywnie, np. ukr. *łóbas* ‘o wielkim łbie’: *lob* ‘leb, głowa’ (zob. Sławski 1976: 33; Arkuszyn 2004: 62), kasz. *białas* ‘mężczyzna, przypominający wyglądem kobietę’: *białka* ‘kobieta’ (Sychta 1967–1976) i deadiektywne, np. występujące w historycznej polszczyźnie i w polskich gwarach formacje: *bielas* // *białas* ‘człowiek o jasnych włosach i oczach lub zwierzę o sierści kolorem zbliżonej do białego’ (zob. SW; SGP), *chudas* ‘człowiek chudy’ (SGP; Szczepankowska 1998: 36), *długas* ‘człowiek bardzo wysoki’ (SGP; Sychta 1980–1985), *gluchas* ‘człowiek głuchy’ (Szczepankowska 1998: 29), *rudas* ‘rudy człowiek lub zwierzę’ (SW; Malec 1976: 31), *siwas* ‘siwy koń lub ptak’ (SW; Sobierajski 1952: 56). W odniesieniu do derywatów odprzymiotnikowych z suf. *-as* przypuszcza się, że są to dawne formy mianownika l.p. r.m. przymiotników odmiany niezłożonej, które uległy substancyfikacji (zob. Sławski 1976: 33; GHJP: 202). Odprzymiotnikowe derywaty z suf. *-asy* kontynuowałyby więc formy odmiany złożonej przymiotników.

O tym, że dawne adiektywne formanty *\*-asō* (*-'asō*), *\*-asō-jb* (*-'asō-jb*) miały w prasłowiańszczyźnie szeroki zasięg, przekonują poświadczenia przymiotnika *białasy* oraz rzeczownika *białas* (psł. *\*bēlasō*, od *bēlō* ‘biały’)² (Sławski 1976: 33) lub tworzonych od nich derywatów w innych językach słowiańskich. Franciszek Sławski w artykule *Polskie białasy* (2011) wymienia wiele przykładów z terenu Słowiańszczyzny, np.: „czeskie dialektyczne na Morawach *bēlasý* ‘jasnobłękitny, niebieski’ [...], słowackie *belasý* ‘niebieski, błękitny’ [...], strus. *bēlasyi* ‘o barwie zbliżonej do białej’ [...], ros. dial. *belásyj* ‘biały z okolic Brańska, Orłowa, ukr. dial. łemkowskie *bilas* ‘grzyb prawdziwek, *Boletus edulis*’ [...], brus. dial. *belásyj* ‘białawy, barwy zbliżonej do białej, z białymi plamami’ [...] sch. dial. *bjèlas* ‘koń lub wół białej maści’, także w nazwach osobowych *Bjèlās* : *Belas* : *Bilas*” oraz derywaty, np. „czes. *bělásek* ‘motyl bielinek, Pieris’, sch. *bèlasav* ‘trochę się bielejący’, *bèlasast* :

² Bliski funkcyjnie jest formant *-asz*, por. chorwacki *bjelasz* ‘siwy koń’ (SiSr, por. Sławski 1976: 77).

belàsast ‘białawy’, *belàsati se* ‘trochę się bieleć’, nazwa góry *Bjelàsica* (Hercegowina, Czarnogóra), bułg. dial. *beljaskav* ‘białawy’” (2011: 457).

Żywotność archaicznego sufiksu *-asy* (-’asy), produktywnego w tworzeniu derywatów również od innych przymiotników niż *biały*<sup>3</sup>, została ograniczona praktycznie do języka polskiego. Formant ten, niewystępujący obecnie w polszczyźnie ogólnej, znany był w wiekach poprzednich. Historyczne źródła filologiczne notują występowanie przymiotników z tym wykładnikiem formalnym odnoszących się do nazw kolorów, które w różnym stopniu przypominają barwę wyrażoną w podstawie lub oznaczają osłabienie jej intensywności, por. *białasy* ‘na biały kolor pochodzący, białe się przebijający, niezupełnie biały’ (Linde 1: 92). Najstarsze i stosunkowo częste poświadczenia derywatów przymiotnikowych z *-asy*, równoległe do ich odpowiedników z sufiksem *-awy*<sup>4</sup>, pochodzą z tekstów XVI- i XVII-wiecznych<sup>5</sup>, np. **białasy**: *Jest też drugi bocianowrodzaj, na grzbiecie wszytek czarny, a pod brzuchem białasy* (SIXVI *FalZioł* 1534 r.); *Włosy proste a długie, żółtawe albo białase* (SIXVI, *GlabGad* 1535 r.); *Zowie je (ptaki) Moskwa Białozor jakoby białe światło, bowiem pod brzuchem są białase* (SIXVI *MiechGlab* 1535 r.); *Blada barwa wina i białasa między żółtą średnia; Wino białe gdy rok przetrwa miewa barwę nieprawie białą, ale jako pospolicie zowią białasą* (Linde *Cresc* 1549 r.); *Samiec (bazanki) wypuszcza jeden pręt na dwie piędzi, miękki, białasy; Liście podobne do sczeru, białase naprzemiany; Jest tedy szalwia ziołko krzakami rosnące. [...] Liścia długiego, ostrego, mięszszego, chropowatego, białasego; Jedno (ziarno kukurydzy) bywa żółte drugie ruse/ albo rumiane/ trzecie białase* (SIXVII/XVIII *SyrZiel* 1613 r.); *Biegunka u brzemiennych zaraz zrazu niebezpieczna [...] przeto jak naprędeż ją stanowić trzeba, zwłaszcza jeśliby potrawy na pół zwarzone białase odchodziły* (SIXVII/XVIII *CiachPrzyp* 1624 r.); *białasy/białawy [...] v. płowy* (SIXVII/XVIII *Kn II* 1643 r.); **czerwonasy**: (Linde, *Sk* 1595, *Haur* 1693); *ku wieczorowi [...] przed zachodem słońca, gdy już gorącość słoneczna omija, woda czerwonasa albo rudawa, jakby*

<sup>3</sup> Występujące w historycznej polszczyźnie oraz w polskich gwarach przymiotniki z sufiksem *-asy* (-’asy), poza formacją *białasy*, nie mają dokładnych ekwiwalentów w innych językach słowiańskich. Odpowiadają im postaci z sufiksami *-awy* i *-ast-* (zob. Sławski 2011: 458, por. np. MIC: 381; MSJ: 207).

<sup>4</sup> Według Bogusława Krei (1957: 354): „Nasuwa się więc wniosek, że formacja *białawy*, *zielonawy* jest pochodzenia czeskiego. Do języka polskiego zaczęła wchodzić od XVI wieku”.

<sup>5</sup> Przykłady i cytaty w zapisie zmodernizowanym pochodzą ze *Słownika języka polskiego* S.B. Lindego (Linde), *Słownika języka polskiego XVI wieku* (SIXVI), *Elektronicznego słownika języka polskiego XVII/XVIII wieku* (SIXVII/XVIII), kartoteki słownika języka polskiego XVII i poł. XVIII w. (KartXVII) oraz dzieła M.K. Radziwiłła „Sierotki” (Radziwiłł). Po odsyłaczach do słowników zachowano występujące w nich skróty źródeł zapisane kursywą oraz podano rok ich wydania.

ją z gliną zmieszał (Radziwiłł 1962: 96, 1595 r.); *Sklepiak mały, niski a tuż niedaleko dwa wysokie i mięszsze słupy (każdy z nich z jednego kamienia, który czarwonasy)* (Radziwiłł 1962: 186, 1595 r.); *jest drugi wrzosowiec nad morzem rosnący korzenia mięszszego, długiego po wierzchu czarwonasego* (KartXVII SyrZiel 1613, *Pol. Parlament* 1653 r.); **szarasy**: *Ty się pomknij szarasy, siadźże ty pozłocisty* (Linde, *Rej* 1568 r.; Perzowa 1969: 83, *GlabGad, MiechGlab* 1535 r.), **żółtasy**: *ziarno żółtase już jest dożrzale'* (Linde *Sk* 1595 r., *Haur* 1693 r.). Formy te pojawiają się w tekstach mniej więcej do połowy XVIII w., por. **białasy**: *Znaki Flegmatyka być sądzę te: gdy kto ogromny, tułowity [...] włosu obrzedniego, miętkkiego białasego* (SIXVII/XVIII, *BystrzInfAstrol* 1743 r.), również w funkcji nomen prioprium, np. *Psow osobliwe denominacje [...] Białawy, Białasy, Absolus, Czarny, Kruczek* (KartXVII, *Chmiel. Ateny* 1745 r.), następnie giną. Późniejsze słowniki języka polskiego – wileński (SWil) i warszawski (SW) notują je, ale z kwalifikatorami: nieużywane, przestarzałe. W *Słowniku języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego (Dor), zawierającym słownictwo polskie od połowy XVIII w., nie umieszczono ich wcale.

Przyrostek ten zniknął wprawdzie z polszczyzny ogólnej, zastąpiony przede wszystkim przez formant *-awy* (zob. GWJP, Kurkowska 1954: 99; Kreja 1957; Grochowska 1975), ale przetrwał w polskich gwarach, wykazując nawet pewną produktywność. Łączy się bowiem nie tylko z podstawami przymiotników nazywających barwy, i to w znacznie rozszerzonym zakresie, tworząc w wyniku derywacji sufiksальной i prefiksально-sufiksальной derywaty, takie jak np.: *brunatnasy, burasy, czarnasy, modrasy, płowiasy, siwasy, posiwasy, poźółtasy, pobiałasy, poczerwonasy, zielonasy* (AJK; SGP; SGPKart; SGOWM; Steffen 1984; Sychta 1967–1976; Sychta 1980–1985), ale również określające smaki, np. *słodkasy, słonasy, kwaśniasy* (Steffen 1984), właściwości fizyczne przedmiotów, np. *ciężkasy, chłodnasy, miękaskasy, mokrasy, rzadkasy, pustasy, przydługasy, twardasy, wąskasy, wielgasy* (Górnowicz 1973–1974; SGP; Steffen 1984), negatywne cechy przede wszystkim istot żywych, np. *głupasy, grubasy, lichasy, ubogasy, starasy podgłupasy* (SGP; SGPKart; Steffen 1984; Sychta 1967–1976). Początkowa, monosemantyczna, symilatywna funkcja przyrostka *-asy* uległa rozszerzeniu o nowe sensory. Analogicznie do *-awy* omawiany formant występuje w przymiotnikach o znaczeniu cechy niepełnej, jej mniejszego stopnia natężenia w stosunku do wartości wyrażonej podstawą (Trześniewska 1996: 207). Bliższa analiza semantyki przykładów oraz ich kontekstowych użyczeń zawartych w publikowanych słownikach gwarowych (np. Górnowicz 1973–1974; Kaś 2011; Kaś 2015; Sychta 1967–1976; Steffen 1984; Sychta 1985; SGOWM; SGP),

opracowaniach monograficznych (Chludzińska 1956) i przedstawianych na mapach atlasów gwarowych (np. MAGP, mp. 530–532; AJK, mp. 422) ukazuje ich niejednorodność znaczeniową. Derywaty te mogą mieć pragmatyczne znaczenie tożsame z podstawą lub eufemizujące, np. *białasy* ‘biały’, *żóltasy* ‘żółty’ (Chludzińska 1956: 25), *ubogasy* ‘niebogaty’ (Steffen 1984), lub oznaczać wzmocnienie cechy, np. *słodkasy* ‘trochę za słodki’, *wielgasy* ‘trochę za wielki’, *długasy* ‘przydługi’, *jasnasy* ‘nieco za jasny’ (Steffen 1984). W odniesieniu do nazw kolorów, np. *białasy*, *żóltasy*, najczęściej pojawia się ich dodatkowa symilatywna funkcja wskazująca na zbliżenie do koloru nazywanego w podstawie lub określenie odcienia innej barwy, jak w przypadku formy *białasy*, która pod wpływem języka słowackiego w gwarach orawskich i podhalańskich oznacza kolor niebieski lub jego odcień (jasny lub ciemny) (MAGP; KaśO). Widoczna jest więc tendencja, wspólna dla wszystkich przymiotników osłabionych, np. ogólnopolskich i gwarowych formacji z formantem *-awy* (Jadacka 1978), czy prefiksem *przy-* (zob. Perzowa 1969: 78; Chludzińska 1956: 25; Trześniewska 1996: 209; Jaros 2016) do przesunięcia ich znaczeń w kierunku określenia średniej wartości nazywanej cechy (np. *gęstasy* ‘gęsty’) lub jej nadmiaru (np. *długasy* ‘bardzo długi’).

Interesującą cechą omawianego formantu, występującego w formacjach deadiektywnych, jest jego repartycja na polskim obszarze etnicznojęzykowym. Już pobieżna analiza jego geograficznego rozmieszczenia pokazuje, że derywaty powstałe przy jego udziale występują przede wszystkim w gwarach Polski północnej i południowej. Nasylenie nimi poszczególnych gwar, czy ich większych kompleksów, jest różne i w obecnej sytuacji, w jakiej znajdują się regionalne odmiany polszczyzny, ginące pod naporem języka ogólnopolskiego, trudne do oceny. Prezentowane przykłady gwarowych formacji z sufiksem *-asy//’-asy* zostały wyekscerpowane przede wszystkim ze źródeł publikowanych – słowników i atlasów gwarowych, w mniejszym zakresie opracowań monograficznych, tekstów rękopiśmiennych oraz kartoteki *Słownika gwar polskich* (SGPKart). Są to materiały pochodzące z dość rozległej cezury czasowej, datowane od końca XIX w. (np. SGPKart) do drugiej połowy wieku XX, uzyskane od informatorów, którzy na co dzień posługiwali się gwara, w niewielkim stopniu skażoną polszczyzną ogólną.

Najszerzej egzemplifikowane są formy przymiotnikowe z *-asy* (*’asy*) nazywające barwy określone w podstawach słowotwórczych o mniejszym stopniu intensywności lub podobne do nich. Występują one przede wszystkim na obszarze Polski północnej. Nieliczne są poświadczenia, pochodzące z terenu

Kaszub, np.: *białasy*<sup>6</sup> (część pld. i półn.-zach.), *czerwionasy* (Wielka Wieś, pow. wejherowski), *zelonasy*, *głēpasy* ‘głupawy’ (Półwysep Helski), *modrasy* (dawny pow. pucki i wejherowski), *żaltasy*, *siwiasy* (dawny pow. kościerski, starogardzki i chojnicki) (Sychta 1967–1976; SGP; SGPKart; por. AJK, mp. 412). W większej liczbie występują one na terenach położonych na południe i wschód od Kaszub, tzn. w gwarach:

- tucholskich: *białasy* (Łubna, pow. chojnicki<sup>7</sup>; Rzepiczna, pow. tucholski; Bładowo, pow. tucholski; Jeleńcz, Zdroje pow. tucholski; Mąkowsarso, pow. bydgoski; Gruczno, Serock, pow. świecki), *czerwonasy* // *czerwionasy* // *czerwieniasy* (Łubna, Zdroje), *czarnasy*, *siwasy*, *szarasy*, *zielonasy* (Łubna), *siwasy* (Serock), *plowasy* (Rzepiczna) (zob. AJK, t. IX, 1972, cz. II: 91; SGP),
- kociewskich: *białasy* (Czarna Woda, Szczodrowo, Ciecholewy, Długie, Suchobrzeźnica, pow. starogardzki; Jeleń Królewski, pow. tczewski; Komorsk Wielki, pow. świecki), *czerwonasy*//*czerwionasy*//*czerwieniasy* (Szczodrowo), *siwasy* (Komorsk Wielki), *modrasy*, *zielonasy* (zob. AJK, t. IX, 1972, cz. II: 91; SGP; Sychta 1980–1985),
- malborskich: *białasy* (Sztumska Wieś, Nowa Wieś, pow. sztumski; Mątowy Wielkie, pow. malborski; Tychnowy, pow. kwidzyński), *czerwonasy* (Koślinka, pow. sztumski; Stary Targ, pow. sztumski; Tychnowy), *siwasy* (Ankamaty, Piekło, pow. sztumski; Gdakowo, Trzciano, pow. kwidzyński; Koślinka; Mątowy Wielkie; Nowa Wieś; Stary Targ; Sztumska Wieś; Tychnowy), *przydlugasy* ‘podłużny’ (Ankamaty, Tychnowy), *zielonasy* (Koślinka; Trzciano; Tychnowy) (zob. Górniewicz 1973–1974; AJK, t. IX, 1972, mp. 412, cz. II: 91; SGP),
- ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej: *białasy*// *bielasy* (Dulsk, pow. golubsko-dobrzyński; Okonin, Rogóźno, pow. grudziądzki; Wabcz, pow. chełmiński; Grzywna, Siemoń, pow. toruński; Nowa Wieś Królewska, pow. wąbrzeski); *czerwonasy* (Osiek, pow. brodnicki; Chełmica Mała, pow. włocławski; Rogóźno; Okonin), *siwasy* (Złotoria, Czernikowo, pow. toruński; Siemoń, Osiek, Nowa Wieś Królewska), *szarasy* (Okonin), *żoltasy* (Dulsk, Siemoń), *żóltasy*, *zielonasy* (Rogóźno) (zob. AJK, t. IX, 1972, cz. II: 91; Maciejewski 1969: 41; SGP; SGPKart; Zaręba 1954: 84),

<sup>6</sup> Ponieważ przytoczone w pracy fakty słowotwórcze wyekscerpowano z różnych źródeł, w których stosowano niejednolity sposób zapisu (ortograficzny i/lub fonetyczny), zrezygnowano ze stosowania znaków fonetycznych i ograniczono do minimum oddawanie w piśmie zjawisk fonetycznych występujących w przykładach. Omawiany formant zawsze zapisywany jest ortograficznie w postaci *-asy*.

<sup>7</sup> Podane w źródłach nazwy powiatów, odnoszące się do konkretnych wsi, zostały zaktualizowane, według podziału administracyjnego Polski z roku 1999.



– krajeńskich, na pograniczu Kaszub i Wielkopolski: *białasy*, *szarasy*, *zielonasy*, *żółtasy* (Wąwelno, pow. sępoleński) (zob. AJK, t. IX, 1972, cz. II: 91),  
 – lubawskich, ostródzkich i warmińsko-mazurskich, np. *białase* // *bżałase* (Stryjewe, Węgój, pow. olsztyński), *czarnasy*//*czarniasy* (Zdory, pow. piski, Ostródzkie, Mazury), *czerwonasy*, *poczerwonasy* (Liwa, pow. ostródzki; Zezuty, pow. olsztyński; Kowalik, pow. szczycieński; Rybical, pow. giżycki; Stryjewe, Węgój), *modrasy*, *pomodrasy* ‘niebieskawy’ (Rybical), *żółtase* (Węgój), *pożółtasy* (Rybical), *siwasy* (Gaj, pow. nowomiejski), *zielonasy* (Lipowo, pow. mragowski), *szarasy* (zob. Chłudzińska 1956: 25; Sowim; SGP; SGPKart; Steffen 1984).

Znaczną produktywnością odznacza się sufiks *-asy* (*-asy*) na Warmii. *Słownik warmiński* (Steffen 1984) notuje ponad 30 formacji, odnoszących się nie tylko do nazw kolorów – oprócz wyżej wymienionych, np. *brunatnasy* – oraz ich odcieni, np. *ciemnasy* ‘nieco ciemny’, *jasnasy* ‘dość jasny, nieco za jasny’, ale także utworzonych od innych przymiotników podstawowych, o różnym znaczeniu, w większości wskazujący na intensyfikację cechy, np. *chłodnasy* ‘nieco chłodny’, *ciasnasy* ‘nieco ciasny’, *ciężkasy* ‘nieco ciężki, dość ciężki’, *długasy* ‘nieco długi, przydługi’, *dzikasy* ‘nieco płochliwy’, *grubasy* ‘przygruby, nieco za gruby’, *krótkasy* ‘nieco krótki, trochę za krótki’, *kwaśniasy* ‘nieco kwaśny’, *lekkasy* ‘dość lekki, nieco lekki’, *lichasy* ‘niewiele wart’, *małasy* ‘nieco mały, trochę za mały’, *miękkasy* ‘nieco miękki’, *młodasy* ‘nieco młody, trochę za młody’, *mniskawy* ‘trochę za niski’, *mokrasy* ‘niezupełnie suchy’, *słodkasy* ‘trochę za słodki’, *ślönasy* ‘nieco słony’, *tlustasy* ‘nieco tłusty’, *twardasy* ‘trochę twardy’, *wąskasy* ‘nieco wąski’, *pustasy* ‘niezupełnie wypełniony’, *rzadkasy* ‘nieco rzadki’, *wielgasy* ‘trochę duży, trochę za duży’.

Notowano tego typu formy także w mowie Polaków mieszkających na terenie Litwy (SGP, por. *bielasy*) i na Suwalszczyźnie (Magdalenowo, pow. suwalski): *białasy* (SGPKart); na północy Mazowsza we wsi Adamowo (pow. mławski) i na Kurpiach w okolicy Ostrołęki: *burasy*, *czarnasa*, *czerwonasy*, *siwasy*, *zielonasy*, *żółtasy* (Janki Młode, pow. ostrołęcki), *różowasy* (Kleczkowo, pow. ostrołęcki), *bżałasa* (Zdunek, pow. ostrołęcki) (zob. SGP; SGPKart; Trzeźniewska 1996); na południe od Łomży (Meżenin, pow. zambrowski) (zob. Zaręba 1954: 84) oraz na pograniczu z Podlasiem, w powiecie siemiatyckim (Miłkowice-Maćki): *siwasy* (SGPKart; por. SGPKar), białostockim (Sobolewo): *żółtasy* (SGPKart) i w okolicy wsi Czyżew, pow. wysokomazowiecki: *białasy* (Nienalowski 1995).

Na podstawie zgromadzonych danych, ich lokalizacji w terenie, należy stwierdzić, że najdalej na południową granicę względnie zwartego północnopolskiego obszaru występowania przymiotników z sufiksem *-asy* (*-asy*) biegnie od północno-zachodnich Kaszub na południe w kierunku Tucholi,

Bydgoszczy, a następnie na północ od Torunia, Włocławka oraz na południe od Ostrołęki i Łomży w kierunku Sokołowa Podlaskiego i Siemiatycz. To, że zasięg ten mógł być w przeszłości większy, obejmujący także wschodnią Małopolskę, potwierdzają zapisy pochodzące z Podlasia. Są to np. formy: *długasy* 'bardzo długi', *wóz długasy*, *siwasy* (SGP; SGPKart) zanotowane w Turowie koło Radzyna Podlaskiego, *gęstasa*, *kasza gęsta* pochodząca z terenu dawnego powiatu lubartowskiego (SGPKar) oraz *białasy* 'nie całkiem biały' z okolic Szczepieszyna<sup>8</sup>.

Drugim obszarem gwarowym na terenie Polski odznaczającym się nasyceniem przymiotnikowych formacji z *-asy* (*-'asy*) jest teren południowej Małopolski, głównie ziemia krakowska, gwary orawskie, spiskie i podhalańskie położone na pograniczu polsko-słowackim, a także część południowo-wschodniego Śląska. Są to nazwy odcieni różnych kolorów.

Z okolic Krakowa pochodzą dane, potwierdzające występowanie przymiotników z formantem *-asy* o znaczeniu niepełnej cechy nazywanej przez przymiotnik podstawowy, zarejestrowane w gwarach Bronowic (obecnie dzielnica Krakowa): *czerwonasy* (SGP); Niepołomic (pow. wielicki): *czerwonasy*, *siwasy*<sup>9</sup> (SGP); Mogilan (pow. krakowski), Przebieczan (pow. wielicki), Podgrabia (obecnie dzielnica Niepołomic): *różowasy*, *siwasy*, *żółtasy* (SGP; SGPKart; Zaręba 1954: 84), w Zabierzowie (Bocheńskim, pow. wielicki): *białasy*, *czernasy*, *czerwonasy*, *brązowasy*, *różowasy*, *siwasy*, *żółtasy* (SGP; SGPKart; Zaręba 1954: 84), a także w okolicach Myślenic – w Sułkowicach (pow. myślenicki): *białasy* (SGP). Na terenie południowej Małopolski zanotowano je także w Łoponiu (pow. tarnowski): *siwasy* (SGPKart), Samociach (pow. dąbrowski): *podgłupasy* (SGPKart) i w Czchowiu (pow. brzeski), położonym nad średnim Dunajcem (zob. SGPKart; Zaręba: 84, 165): *czerwonasy*, *posiwasy*, *żółtasy*, *pożółtasy* (SGP) oraz w gwarach podegrodzkich (Pawłowski 1955: 230): *poczerwonasy* 'cisawy'. W znaczeniu 'niezupełnie biały' forma *białasy* występuje w mowie górali żywieckich (Nowak 2012) – we wsiach Łodygowice, pow. żywiecki (SGP) oraz Pisarzowice, pow. bielski, w południowo-wschodniej części Śląska (SGPKar).

W gwarach orawskich, podhalańskich i spiskich forma *białasy* używana jest na oznaczenie koloru niebieskiego lub jego odcieni, przede wszystkim ciemnoniebieskiego. Jej występowanie na tym terenie potwierdzają dane przedstawione na mapach atlasów gwarowych, np. AJPP, mp. 432 i MAGP, mp. 531, 532, oraz w słownikach. *Słownik gwar orawskich* J. Kaśia

<sup>8</sup> Informację uzyskano od prof. H. Pelcowej.

<sup>9</sup> Według materiałów zgromadzonych w kartotece *Słownika gwar polskich* (SGPKart) w gwarach Niepołomic, Podgrabia, Zabierzowa i Mogilan występuje forma *siwasy* powstała od wyrazu *siwy* 'niebieski, siny'.

(2011) oraz *Słownik gwar polskich* (SGP) rejestrują formy *białasy* // *bielasy* w znaczeniu ‘niebieski’ lub ‘ciemnoniebieski’ w gwarach położonych na terenie polskiej części Orawy – w Chyżnem, Jabłonce, Lipnicy Małej i Wielkiej, Piekielniku, Podwilku i Zubrzycy Dolnej oraz po stronie słowackiej: w miejscowościach Mútne, Oravska Polhora, Sihelné. Z gwar dolnoorawskich (Dlha nad Oravou) pochodzi przykład derywatu prefiksально-sufiksального: *pobelasi* (Trzeźniewska 1996: 214). Formy te w identycznym znaczeniu używane są przez mieszkańców Zakopanego, por. *biolasy* ‘niebieski’, Raby Wyżnej, por. *białasy kwiotek* ‘chaber, bławat’ (Kąś 2015), a także Niedzicy (pow. nowotarski): *bielasy* ‘niebieski’ (SGP). Żywotność derywatu *białasy* o znaczeniu ‘niebieski, ciemnoniebieski, błękitny’ na terenie Podhala, polskiej części Orawy i Spisza, wiąże się z wpływami (zob. Zaręba 1954: 40) i wielowiekowymi związkami gwar tych regionów z językiem słowackim, w którym od XVI w. (HSSJ: 122; por. Jungmann 1835) funkcjonuje w identycznym znaczeniu przymiotnik *belasý* (zob. SSJ). Jest on także poświadczony przez słownik gwar słowackich z terenu środkowej Słowacji oraz notowany jako rzadki w jej części południowo-wschodniej (SSN I: 108).

Zastosowanie geografii lingwistycznej, jako metody badawczej pomocnej w dociekaniach historycznojęzykowych, pozwala wskazać leżące na peryferiach danych terenów etnicznych archaizmy. Niewątpliwie zaliczyć do nich można omawiany sufix *-asy* (‘*asy*’), który w polszczyźnie ogólnej oraz w gwarach został wyparty przez dominujący obecnie w funkcji gradacyjnej sufix *-awy* (‘*awy*’) (Trzeźniewska 1996: 208; Jaros 2016). Repartycja powstałych przy jego udziale przymiotników na obszarze polskich dialektów wyraźnie pokazuje proces wycofywania się starszych formacji, których występowanie zostało ograniczone przede wszystkim do północnych i południowych oraz wyspowo wschodnich peryferii polskiego obszaru językowego.

Równie interesujące spostrzeżenia przynosi uwzględnienie szerszego – słowiańskiego tła interpretacyjnego. Poświadczenia występowania morfemu *-as-* w formacjach tworzonych od przymiotnika *biały*, pochodzące z języków słowiańskich, sugeruje, że był on znany na obszarze całej Słowiańszczyzny, zaś szczególna żywotność i produktywność formantu *-asy* w historycznej polszczyźnie oraz polskich gwarach czyni z naszego obszaru etnicznojęzykowego wyjątkowy przykład terenu peryferycznego, na którym doszło do pojawienia się innowacji (por. Stieber 1974) w zakresie łączliwości omawianego formantu z podstawowymi przymiotnikami o różnym znaczeniu.

## Wykaz omówionych formacji

<i>białasy</i>	<i>głupasy</i>	<i>posiwasy</i>
<i>bielasy</i>	<i>grubasy</i>	<i>pożółtasy</i>
<i>bżałasy</i>	<i>jasnasy</i>	<i>przydługasy</i>
<i>brązowasy</i>	<i>krótkasy</i>	<i>pustasy</i>
<i>brunatnasy</i>	<i>kwaśniasy</i>	<i>różowasy</i>
<i>burasy</i>	<i>letkasy</i>	<i>rzadkasy</i>
<i>chłodnasy</i>	<i>lichasy</i>	<i>siwasy</i>
<i>ciasnasy</i>	<i>małasy</i>	<i>siwiasy</i>
<i>ciemnasy</i>	<i>miękkasy</i>	<i>śłodkasy</i>
<i>ciężkasy</i>	<i>miętkasy</i>	<i>ślonasy</i>
<i>czarnasy</i>	<i>młodasy</i>	<i>starasy</i>
<i>czarniasy</i>	<i>mniskawy</i>	<i>szarasy</i>
<i>czernasy</i>	<i>modrasy</i>	<i>thustasy</i>
<i>czerwieniasy</i>	<i>mokrasy</i>	<i>twardasy</i>
<i>czerwionasy</i>	<i>plowasy</i>	<i>ubogasy</i>
<i>czerwonasy</i>	<i>plowiasy</i>	<i>wąskasy</i>
<i>długasy</i>	<i>pobiałasy</i>	<i>wielgasy</i>
<i>dzikasy</i>	<i>poczerwony</i>	<i>zelonasy</i>
<i>gęstasy</i>	<i>podgłupasy</i>	<i>zielonasy</i>
<i>głębasy</i>	<i>pomodrasy</i>	<i>żółtasy</i>

## Wykaz skrótów

- AJK – *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*. Red. Z. Stieber, H. Popowska-Taborska. T. 1–15. Wrocław 1964–1978.
- AJPP – M. Małecki, K. Nitsch: *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*. Kraków 1934.
- AJŚ – A. Zaręba: *Atlas językowy Śląska*. T. 1–8. Warszawa 1969–1980.
- Dor – *Słownik języka polskiego*. Red. W. Doroszewski. T. 1–10. Warszawa 1957–1969.
- GHJP – Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa 1965.
- GWJP – R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa 1998.
- HSSJ – *Historický slovník slovenského jazyka*. Red. M. Majtan i in. T. 1: A–J. Bratislava 1991.
- KartXVII – *Kartoteka słownika XVII wieku i 1. połowy XVIII wieku*. Online: <<http://rcin.org.pl/dlibra/publication?id=20029>> dostęp: 10.05.2016.
- Linde – S.B. Linde: *Słownika języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa 1807–1815.
- MAGP – *Mały atlas gwar polskich*. T. 1–13. Warszawa 1957–1970.
- Maz – H. Horodyska-Gadkowska, A. Kowalska, A. Strzyżewska-Zaremba: *Atlas gwar mazowieckich*. T. 1–10. Wrocław 1971–1992.
- MIC – *Mluvnice čestiny*. T. 1: *Fonetika, fonologie, morfonologie a morfemika, tvoření slov*. Praha 1986.
- MSI – *Morfológia slovenského jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava 1966.
- SGOWiM – *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*. Red. Z. Stamirowska i in. T. 1–6. Wrocław 1987–2014.
- SGP – *Słownik gwar polskich*. Red. M. Karaś i in. T. 1–9. Kraków 1979–2015.
- SGPKar – J. Karłowicz: *Słownik gwar polskich*. T. 1–6. 1900–1911. Online <<http://zbc.uz.zgora.pl/dlibra/docmetadata?id=8866&from=publication>>, dostęp: 18.05.2016.

- SGPKart – kartoteka słownika gwar polskich. Online <<http://rcin.org.pl/dlibra/publication?id=37156&from=&dirids=1&tab=1&lp=9&QI=>>, dostęp: 07.06.2016.
- SISr – F. Vilim: *Słownik serbsko-chorwacko-polski*. T. 1–2. Warszawa 1987.
- SLXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 1–36. Kraków 1966–2012.
- SIXVII/XVIII – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*. Online <[http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/pan\\_klient/index.php](http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/pan_klient/index.php)>, dostęp: 1.05.2016.
- SSI – Z. Jurczak-Trojan: *Słownik słowacko-polski*. T. 1–2. Kraków 2005.
- SSN – *Slovník slovenských nářečí*. Red. I. Ripka i in. T. I: A–K. Bratislava 1994.
- SW – *Słownik języka polskiego*. Red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. T. 1–8. Wrocław–Warszawa 1900–1927.
- SWil – *Słownik języka polskiego*. Red. A. Zdanowicz i in. T. 1–2. Wilno 1861. Online: <<http://eswil.ijp-pan.krakow.pl/>>, dostęp: 18.05.2016.
- Wkp – *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*. Red. Z. Sobierajski, J. Burszta. T. 1–9. Wrocław–Poznań 1979–1996.

### Wykaz innych skrótów

- brus. – białoruskie  
 bułg. – bułgarskie  
 czes. – czeskie  
 dial. – dialektalne  
 kasz. – kaszubskie  
 mp. – mapa  
 pol. – polskie  
 psł. – prasnówiańskie  
 ros. – rosyjskie  
 sch. – serbochorwackie  
 strus. – staroruskie  
 ukr. – ukraińskie

### Literatura

- Arkuszyn H. (2004): *Imennyj słowotwir zachidnopolis'koho howoru*. Łuck.
- Bąk S. (1968): *Gwara okolic Kramska w powiecie konińskim (Zarys fonetyki i słowotwórstwa)*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Chludzińska-Świątecka J. (1956): *Przymiotniki w gwarach Warmii i Mazur (Uwagi słowotwórczo-semantyczne)*. „Poradnik Językowy” z. 1, s. 21–27.
- Chludzińska-Świątecka J. (1972): *Budowa słowotwórcza rzeczowników w gwarach Warmii i Mazur*. „Prace Filologiczne” 22, s. 159–289.
- Cyran W. (1977): *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*. Łódź.
- Długosz-Kurczabowa K. (1990): *Pochodzenie, produktywność i funkcje formantu -as w języku polskim*. „Prace Filologiczne” 35, s. 53–58.
- Doroszewski W. (1954): *Słowotwórstwo a geografia lingwistyczna*. „Poradnik Językowy” z. 5, s. 2–13.
- Górniewicz H. (1973–1974): *Dialekt malborski*. T. I–II. Gdańsk.
- Grochowska A. (1975): *Przymiotniki z sufiksem -awy we współczesnym języku polskim*. „Język Polski” 57, z. 5, s. 333–342.
- Handke K., Korytkowska M., Majowa J. i in. (1972): *Zastosowanie geografii lingwistycznej do badań słowotwórczych (na podstawie północno-zachodnio-polskich faktów dialektalnych)*. „Z polskich studiów slawistycznych”. S. 4. Językoznawstwo. Warszawa, s. 89–97.

- Jadacka H. (1978): *O interpretacji derywatów odprzymiotnikowych z sufiksem -awy*. „Poradnik Językowy” z. 4, s. 146–159.
- Karaś M. (2016): *Przymiotnikowe derywaty o znaczeniu niepełnej cechy i ich prefigowane synonimy w gwarach Polski centralnej*. „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 63, s. 17–34.
- Jungmann J. (1835): *Słownik česko-nemecky*. T. 1. Praha.
- Karaś M. (1965): *Polskie dialekty Orawy*. Cz. I: *Fonologia i fonetyka*. Kraków.
- Kaś J. (2011): *Słownik gwary orawskiej*. T. 1–2. Kraków.
- Kaś J. (2015): *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*. T. 1–2. Bukowińskie Centrum Kultury „Dom Ludowy”. Bukowina Tatrzańska.
- Kowalska A. (1975): *Zróżnicowanie słotwórcze gwar Mazowsza i Podlasia*. *Rzeczownik*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Kowalska A. (1996): *Centrum i peryferie w rozwoju językowym Mazowsza*. „Studia Dialektologiczne” 1, s. 105–116.
- Kreja B. (1957): *Geneza funkcji przymiotnikowego sufiksu -awy*. „Język Polski” 37, s. 351–357.
- Kurkowska H. (1954): *Budowa słotwórcza przymiotników polskich*. Wrocław.
- Maciejewski J. (1969): *Słownik chełmińsko-dobrzyński*. Toruń.
- Malec T. (1976): *Budowa słotwórcza rzeczowników i przymiotników w gwarze wsi Rachanie pod Tomaszowem Lubelskim*. Wrocław.
- Nieniałtowski S. (1995): *Słownik wyrazów miejscowych używanych przez ludność wsi Białe w województwie łomżyńskim w pierwszej połowie XX wieku, uzupełniony zurotami, powiedzeniami i przysłowiami* (mpis).
- Nowak J. K. (2012): *Słownik gwary górali żywieckich*. Żywiec–Grojec–Warszawa.
- Pawłowski E. (1955): *Gwara podegrodzka*. Wrocław–Kraków.
- Perzowa H. (1969): *Stopniowanie przymiotników polskich z przedrostkiem przy-*. Wrocław.
- Pomianowska W. (1963): *Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych. Studium ze słotwórstwa i geografii lingwistycznej*. Wrocław.
- Popowska-Taborska H. (1986): *Problematyka centrum i peryferii obszaru etnicznego w świetle archaizmów i innowacji dialektalnych (na podstawie analizy obszaru polskiego)*. „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica” 12, s. 171–179.
- Radziwiłł „Sierotka” M.K. (1962): *Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582–1584*. Oprac. L. Kukulski. Warszawa.
- Sławski F. (1976): *Zarys słotwórstwa prastłowiańskiego*. [W:] *Słownik prastłowiański*. Red. F. Sławski. T. II. Wrocław, s. 32–33.
- Sławski F. (2011): *Polskie biały*. [W:] *Słotwórstwo, słotnictwo i etymologia słowiańska*. „Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU” 80. Kraków, s. 456–458.
- Sobierajski Z. (1952): *Gwary kujawskie*. Poznań.
- Steffen W. (1984): *Słownik warmiński*. Wrocław.
- Stieber Z. (1974): *O archaizmach i innowacjach peryferycznych*. [W:] *Studia indoeuropejskie*. Kraków, s. 239–241.
- Sychta B. (1967–1976): *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*. T. 1–7. Wrocław.
- Sychta B. (1980–1985): *Słotnictwo kociewskie na tle kultury ludowej*. T. 1–3. Wrocław.
- Szczepankowska I. (1998): *Nomina attributiva w gwarze łomżyńskiej. Studium leksykalno-słotwórcze*. Białystok.
- Trzeźniewska L. (1996): *Przymiotniki odprzymiotnikowe o znaczeniu niepełnej cechy w dialektach zachodniosłowiańskich*. „Studia Dialektologiczne” 1. Kraków, s. 207–220.
- Zaręba A. (1954): *Nazwy barw w dialektach i historii języka polskiego*. Wrocław.

### Summary

The author presents a formant *-asy* (*'asy*) creating names of colours, e.g. *białasy*, *czerwonasy*, *szarasy*, *żółtasy*, that existed in the old Polish language until the second part of the 18<sup>th</sup> century. These are adjectival derivatives whose meaning is related to a partial or weakened feature defined in the word-formation base. In the Polish dialects derivatives were formed with the help of a formant *-asy* not only from adjectives naming colours e.g. *burasy*, *modrasy*, *posiwasy*, but also from those naming flavours e.g. *słodkasy*, physical characteristics of objects e.g. *mokrasy*, *przydługasy*, and negative features of living beings e.g. *głuptasy*, *ubogasy*, *starasy*. The author indicates their geographical range - north, south and insular eastern peripheries of Polish lingual area – on the basis of the data taken from published sources. The appearance of derivatives with a morpheme *-as-* created from an adjective *biały*, that originate from other Slavonic languages, suggest that the morpheme was known in the whole Slavic territory. The persistence of the formant *-asy* in the old Polish language and Polish dialects makes our ethno-lingual area the example of peripheral territory where the innovation occurred in the connectivity of the mentioned suffix with basic adjectives of various meaning.